МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ІВАНА ФРАНКА

Галайчук Оксана Володимирівна

УДК 801.8:398.8(=161.2):[7.046:929.733"653"]

ЛИЦАРСТВО КНЯЖОЇ ДОБИ В УКРАЇНСЬКОМУ ОБРЯДОВОМУ ФОЛЬКЛОРІ: МОТИВИ ТА ОБРАЗИ

Спеціальність 10.01.07 – фольклористика

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Львів – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української фольклористики імені Філарета Колесси Львівського національного університету імені Івана Франка.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української фольклористики імені Філарета Колесси Львівського національного університету імені Івана Франка **Івашків Василь Михайлович**.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, доцент кафедри культурології та філософії гуманітарного факультету Національного університету «Острозька академія» **Янковська Жанна Олександрівна**;

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української фольклористики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка **Наумовська Олеся Владиславівна**.

Захист відбудеться 28 вересня 2018 р. о 10.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.13 філологічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79000, Львів, вул. Університетська, 1.

Із дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79601, Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розіслано 27 серпня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук Крохмальний Р. О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Кожна нація пишається своїм славним минулим і тими архаїчними жанрами героїчної поезії, в яких воно знайшло своє відображення. У вавилонян це «Епос про Гільгамеша», у греків – епопеї «Іліада» та «Одіссея», у німців – «Пісня про Нібелунгів», у французів – «Пісня про Роланда», в англійців – «Беовульф», в іспанців – «Пісня про мого Сіда», у фінів і скандинавів – «Калевала», в естонців – «Калевіпоеґ», у сербів та болгар – юнацькі пісні, у народів Центральної Азії – поеми «Манас», «Дангар», «Гесер», у грузинів – «Аміран», у вірмен – «Давид Сасунський». Українці славні героїчною поемою «Слово про похід Ігорів», думами та історичними піснями. Лицарські мотиви, однак, наявні і в інших жанрах усної народної словесності, зокрема календарно-обрядовій та родинно-обрядовій поезії, казках, легендах, переказах тощо.

Питання про існування на теренах України-Русі лицарського стану і лицарства загалом, особливості його становлення і різноманітні вияви від княжої доби до Козаччини неодноразово порушували історики, літературознавці, мистецтвознавці, публіцисти, філософи. Хоча для дослідників української усної словесності й було очевидним, що мотиви героїчної поезії наявні у календарно-обрядових та родинно-обрядових піснях, вони однак переважно зосереджували увагу на особливостях жанрів, виділенні центральних мотивів та аналізові художньо-образних особливостей, фактично оминаючи проблему лицарства та особливостей його відображення у фольклорі.

Найбільш типові лицарсько-дружинні мотиви в обрядовій поезії аналізували В. Антонович та М. Драгоманов, О. Потебня, Хв. Вовк, М. Грушевський, О. Колесса, Ф. Колесса, І. Свєнціцький, О. Дей. Цінні спостереження над такими мотивами у різних фольклорних жанрах знаходимо у працях І. Денисюка (колядки та весільна поезія), М. Москаленка (колядки, веснянки, купальські пісні в українському, білоруському та російському фольклорі), Л. Виноградової (колядки парубкові у загальнослов’янському контексті).

Найпромовистішим аргументом на користь існування лицарської поезії княжих часів, а отже й лицарства як соціальної інституції, є наявність її реліктів у текстах різних фольклорних жанрів. Ці окрушини, як правило, дійшли до нас у формі усталених фрагментів фольклорних творів, так званих *загальних місць* чи *формул-кліше*. Проте комплексної наукової студії із зазначеної проблематики в українській фольклористиці все ще нема.

У справі прояснення шляхів проникнення в українські реалії XII – початку XIII століття елементів західноєвропейського рицарства і відображення їх у словесності важливою є праця М. Дашкевича «Рыцарство на Руси – в жизни и поэзии» (1902). На думку вченого, рицарські ідеали середньовіччя були відомими на Русі переважно через зв’язки галицьких та волинських земель із сусідніми країнами, зокрема Угорщиною, Польщею та Чехією. Хоча рицарство як стан не було сформоване на Русі, певні його риси простежуються у середовищі давньоруських дружинників. М. Дашкевич зазначав, що «в давній Русі, як і на Заході, переважало два ідеали: аскетичний і дружинний, який поступово перейшов у рицарський. Адже і в нас велася боротьба з невірними, існувало

буйне молодецтво (бродники), і під впливом постійної боротьби розвивалась спрага до подвигів, любов до пригод і молодецтво». І у нас, зауважував дослідник, існувало поняття «честі і слави», а при руських витязях перебували юнаки, котрі певною мірою нагадували рицарських зброєносців – князь Данило Галицький, який виріс при дворі угорського короля Андрія і польського князя Лешка, вирізнявся рицарським характером, а внаслідок угорського впливу в XIII ст. на Русі з'явилися турніри, які мали назву «ігри», і обряд посвячення у лицарі. Закономірно, що разом із елементами рицарства, як слушно вважав М. Дашкевич, до нас могли потрапити й деякі мотиви рицарської поезії. Відгомін цього давнього рицарського епосу, на думку дослідника, можна спостерігати у «ста́ринах» (билинах). Водночас, вказавши на невеликі фрагменти рицарської поезії в билинах, вчений не побачив її потужний пласт в українській обрядовій поезії, а тому про веснянки, колядки чи весільні пісні у названій праці не було жодної згадки.

Ідею схожості західноєвропейської інституції рицарства з давньоруською підтримав М. Грушевський. На його думку, тема нашого і західного лицарства, їхні взаємовідносини й аналогії, досі була лише «предметом доволі побіжної студії Мик. Дашкевича, яка не викликала інтересу, і по ній ся цікава тема більше не трактувалась». Потужним аргументом важливості її студіювання стало те, що «домородне» (за термінологією М. Грушевського) українське лицарство, яке хоч і розвивалось за зразком візантійського і західноєвропейського (на тій же християнській основі, на схожих суспільних факторах і під тими ж гаслами боротьби з поганами), проте набуло значно оригінальніших форм, стало взірцем і основою для того народного лицарства, яке згодом вилилось у таку інституцію, як козацтво.

Термін ***лицарство***, який вжито у дисертації, позначає складне багатокомпонентне поняття, яке поєднує в собі комплекс історичних реалій інституту лицарства, відображення рис морально-етичного кодексу військової еліти княжої доби та фрагменти лицарсько-дружинної поезії, яскраві релікти яких знаходимо у текстах календарно-обрядового та родинно-обрядового фольклору.

Лицарсько-дружинна поезія – це героїчні ліро-епічні пісні, складені під враженням від військових подій та/або героїчних вчинків певної особи (князя чи воїнів-дружинників). Авторами таких творів були або безпосередні учасники походів, або співці, які слухали їхні оповіді в недовгому часі після самих подій.

У цій роботі аналізуватимуться передовсім мотиви, усталені словесні формули і відображені в обрядовій поезії історичні реалії докнязівського періоду і княжо-дружинного побуту Київської та Волинсько-Галицької доби.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі української фольклористики імені акад. Філарета Колесси Львівського національного університету імені Івана Франка й узгоджено з науковими програмами та навчальними планами кафедри. Проблематика роботи відповідає науковій темі «Усна народна словесність у науковому висвітленні: історичний дискурс, жанри, поетика» (номер державної реєстрації 0116U001696).

Мета дослідження – виявити релікти інституту лицарства в українській обрядовій поезії, здійснити їхній комплексний аналіз.

Досягнення поставленої мети потребує виконання таких **завдань**:

– сформувати якомога повнішу джерельну базу текстів української обрядової поезії з реліктами лицарства;

– здійснити огляд основних публікацій з теми роботи;

– знайти й вичленувати у текстах української обрядової поезії ті релікти історичної епохи, які свідчать про належність дружинників княжого війська і князів-воїнів до лицарського стану;

– доповнити та поглибити висновки попередніх дослідників цієї теми, а також виокремити провідні військові мотиви обрядових поетичних текстів, схарактеризувати їх, з'ясувати, наскільки повно вони зберегли риси лицарсько-дружинної поезії;

– виділити традиційні епічні формули в обрядовій поезії, здійснити їхню художньо-образну характеристику;

– виокремити й описати релікти лицарства докняжої і княжої доби у традиційному українському весіллі.

Об'єктом дисертації є тексти української обрядової поезії з військовими мотивами. **Предмет** дослідження становлять відображені у цих текстах релікти лицарства як соціального інституту княжих часів.

Джерельною базою дисертації стали опубліковані записи українського фольклору, які зібрали фольклористи, етнографи, письменники з початку XIX – до початку XXI століття. Це фольклорні матеріали у записах З. Доленги-Ходаковського, М. Максимовича, Й. Лозинського, П. Лукашевича, І. Вагилевича, М. Шашкевича, О. Бодянського та Ф. Бодянського, Ю. Федьковича, Марка Вовчка та О. Марковича, П. Чубинського, Панаса Мирного та Івана Білика, І. Нечуя-Левицького, І. Манжури, П. Литвинової-Бартош, Ф. Равіти-Гавронського, О. Кольберґа, Б. Грінченка, Є. Ярошинської, Дніпрової Чайки, Олени Пчілки, С. Тобілевич, О. Малинки, В. Будзиновського, І. Франка, В. Гнатюка, В. Шухевича, А. Кримського, Ф. Колесси, К. Мошинського, Н. Присяжнюк, С. Левицького, М. Москаленка, Ф. Климчука, І. Денисюка, В. Сокола та Г. Сокіл, М. Глушка, В. Галайчука, Я. Гарасима, С. Пилипчука, Р. Сілецького, О. Харчишин, Н. Супрун-Яремко та інших.

Джерелами є й академічні видання «Колядки та щедрівки», «Весілля» у двох книгах, які містять величезний масив фольклорних текстів, видання билин, «Літопис Руський», «Слово про Ігорів похід».

Ще одну групу джерел становлять опубліковані власні матеріали (записи весільних пісень з Сокальщини) з відповідними коментарями та неопубліковані записи сучасних фольклористів з Архіву Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

Теоретико-методологічну основу дисертації складають напрацювання і наукові концепції М. Максимовича, М. Костомарова, Ф. Буслаєва, П. Чубинського, В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Потебні, О. Веселовського, М. Халанського, М. Сумцова, І. Франка, М. Грушевського, Хв. Вовка, К. Сосенка, І. Свєнціцького, Ф. Колесси, Є. Мелетинського, О. Дея, Г. Пермякова, Л. Виноградової, М. Москаленка, Б. Путілова, Є. Бартмінського, І. Сілантьєва,

І. Денисюка, Я. Гарасима, О. Гінди та інших провідних українських та зарубіжних фольклористів.

Методи дослідження. Для досягнення поставлених завдань у дисертації використано загальнонаукові та вузькоспеціалізовані наукові методи. Окрім аналізу і синтезу, якими автор послуговувалася для вибірки та дослідження практичного матеріалу, залежно від специфіки конкретного аналізованого явища використано також описовий, порівняльно-історичний, типологічний та ретроспективний методи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації:

уперше в українській фольклористиці:

– комплексно досліджено релікти лицарства княжих часів в обрядовій поезії;

– здійснено спробу довести існування у князівський період лицарсько-дружинної поезії, яскраві окрушини якої збереглися у календарно-обрядових та родинно-обрядових текстах;

розширено:

– визначення поняття «лицарство» відповідно до специфіки предмета дослідження;

– трактування мотиву «Повчання матері» у колядках, щедрівках і весільних піснях;

удосконалено:

– методологічний інструментарій аналізу мотивів та образів українського фольклору.

Застосування досягнень суміжних із фольклористикою наук (літературознавство, етнолінгвістика, етнологія, історія) дало змогу системно і всебічно підійти до виконання поставлених завдань.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали та результати дисертації можна використовувати для розробки нормативних та вибіркових дисциплін із фольклористики, етнолінгвістики, народознавства; при створенні підручників і посібників з української усної словесності для студентів-філологів та учителів-словесників, написання монографій, а також для популяризації української етнокультури у світі.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, оприлюднені в дисертації, наукових публікаціях та доповідях, є результатом самостійних пошуків. Напрацювання інших авторів підтверджено покликаннями, відображеними у списку використаної літератури. Всі друковані праці виконано без участі співавторів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дисертації апробовано в доповідях на таких наукових конференціях: Міжнародна наукова конференція «Традиційна культура Полісся: стан і перспективи дослідження (до 20-річчя аварії на Чорнобильській АЕС)» (26–28 квітня 2006 р., Львів); Міжнародна наукова конференція «Українська філологія: школи, постаті, проблеми» (20–21 листопада 2008 р., Львів); Всеукраїнська наукова конференція «Не попіл слів, а серця жар»: філологічні обрії Івана Денисюка (до 90-річчя від дня народження)» (12 грудня 2014 р., Львів); звітні наукові конференції викладачів та аспірантів Львівського національного університету імені Івана

Франка за 2013–2014 рр.; Міжнародна наукова конференція «UKRAJINISTIKA – MINULOST, PŘÍTOMNOST, BUDOUCNOST» (26–27 квітня 2015 р., Брно, Чехія); Міжнародний науковий конґрес «Іван Франко: Я єсть пролог…» (до 160-річчя від дня народження) (22–24 вересня 2016 р., Львів).

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено у семи наукових публікаціях, чотири з яких уміщено у фахових виданнях ДАК України. Одна стаття опублікована у закордонному виданні.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури (231 позиція). Загальний обсяг роботи складає 201 сторінку, з яких 176 – основний текст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету і завдання дослідження, визначено його об'єкт, предмет та завдання, окреслено методи, наукову новизну, практичне значення й подано дані апробації результатів дисертації.

Перший розділ «Історіографія дослідження питання» складається з двох підрозділів: *«Лицарство княжих часів у дослідженнях істориків»* та *«Лицарство княжих часів у дослідженнях фольклористів».*

Перший підрозділ містить огляд історичних праць, які доводять, що паралельно з розвитком середньовічного рицарства у Центральній та Західній Європі IX – XIII ст. на теренах Київської держави також існувало лицарство.

Шляхи проникнення в українські реалії XII – початку XIII століття елементів західноєвропейського рицарства та особливості їх відображення у фольклорі й літературі простежив М. Дашкевич. На думку вченого, хоч рицарство як стан на Русі не було сформоване, рицарські ідеали середньовіччя, основні його риси були відомими через зв'язки галицьких та волинських земель з Угорщиною, Польщею та Чехією. Разом з елементами рицарства до нас могли потрапити й деякі мотиви рицарської поезії, яку переносили мандрівні скоморохи та іноземні співці.

Питання схожості західноєвропейського рицарства з давньоруською дружинною військовою традицією стало предметом зацікавлення М. Грушевського. У своїх дослідженнях вчений довів, що в дружинних повістях XII ст., особливо в повісті про Ізяслава, можна побачити риси домородного (термін М. Грушевського) українського лицарства, а саме: культ честі та лицарського слова, присяга під хрестом, так зване хресне цілування, готовність загинути за Руську землю і християнство, вияв милосердя під час баталій тощо.

Висвітлення теми існування лицарства у різні періоди української історії, шляхів його виникнення і становлення, відображення у культурних сферах суспільства віднаходимо у дослідженнях І. Крип'якевича. У праці «Історія українського війська» вчений назвав етапи формування професійного українського війська, починаючи від княжої доби і завершуючи часами розформування Української Галицької Армії. Історик наголошував, що українське лицарство, як і західноєвропейське, мало неписаний кодекс правил, форм і звичаїв, якими не мав права злегковажити жоден воїн. Беззаперечними рисами лицаря мали бути відвага, вірність своєму князеві, повага до полеглих у

бою, пошана до бойових коней тощо.

Дослідження історичних коренів українського лицарства княжої доби та козацьких часів було одним із ключових питань, які ставили перед собою Л. Залізняк та Ю. Фігурний. Українське козацтво, вважають учені, за формою і суттю було різновидом європейського лицарства, а корінням сягає княжої доби і є спадкоємцем дружинно-лицарських традицій Київської держави.

Про те, що князі і князівські дружинники були спадковими воїнами і переходили через усі необхідні стадії лицарської науки, як це було на Заході, свідчить львівський дослідник військової історії середньовічного періоду Л. Войтович.

Другий підрозділ *«Лицарство княжих часів у дослідженнях фольклористів»* містить огляд основних праць українських та зарубіжних учених, які розглядали відображення лицарства і релікти лицарсько-дружинної поезії в українській усній словесності.

Вчені-фольклористи підходили до висвітлення теми лицарства по-різному. Одні дослідники обмежувались фіксацією в обрядовій поезії реалій князівських часів і вказували на їхню цінність для фольклористики й історіографії. Інші вчені звертали увагу на наявність у текстах обрядової поезії реліктів князівсько-лицарських часів, стверджували, що такі тексти є залишками героїчної поезії, яка в нас беззаперечно існувала і втратила свою цілісність лише через вплив зовнішніх культурно-історичних процесів.

На важливості студіювання зображених в обрядових текстах (колядках, щедрівках та весільних піснях) історичних реалій князівських часів наголошували М. Максимович, І. Вагилевич, П. Куліш, В. Антонович і М. Драгоманов, М. Костомаров, котрі зокрема наголошували на необхідності залучення билин як додаткового історичного джерела. О. Веселовський стверджував, що зображені у билинах та інших фольклорних жанрах героїчні події є лише різними редакціями одних творів.

Фольклористи зосереджували увагу й на виявленні в обрядових піснях усталених епічних виразів як реліктів героїчної поезії. Такі формули-кліше стали предметом дослідження Ф. Буслаєва, М. Сумцова, І. Франка, М. Москаленка. І. Денисюк, спираючись на дослідження В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського, Ф. Колесси та власні спостереження, аргументовано доводив, що фрагменти лицарсько-дружинної поезії виявляються повсякчас у різних жанрах української усної народної словесності: колядках, щедрівках, ігрових, весільних піснях, а також «Слові про похід Ігорів» та літописних оповіданнях.

Класифікація мотивів календарно-обрядової та родинно-обрядової поезії дала змогу виявити в ній риси лицарсько-дружинної доби. Ґрунтовний огляд колядкових мотивів з відповідними поясненнями здійснив О. Потебня у дослідженні «Объяснения малорусских и сродных народных песен». Колядкові мотиви з передкняжої і княжої доби аналізували М. Грушевський, І. Свєнціцький, П. Караман, О. Воропай, С. Килимник, Л. Виноградова, М. Москаленко, О. Найден.

Ф. Колесса, М. Возняк, І. Денисюк, Н. Ярмоленко та інші фольклористи вбачали сліди лицарського епосу в народних обрядах, весільних піснях і голосіннях, колядках і щедрівках, казках, думах, билинах київського циклу,

переказах про лицаря Михайлика і Золоті ворота.

Другий розділ **«Реалії лицарства в українських колядках та щедрівках»** складається з семи підрозділів: «*Формування молодечих громад*», «*Князь*», «*Князівська дружина*», «*Кодекс честі*», «*Побратимство*», «*Атрибути воїна*», «*Військові відзнаки*».

У першому підрозділі проаналізовано тексти колядок і щедрівок, у яких зафіксовано згадки про докнязівські часи – період формування молодечих громад, ватаг парубків: «*...блудило блудців, сімсот молодців*», «*Ой під вербою, під зеленою стояла рада, хлопців громада*».

Другий підрозділ характеризує зафіксовані у текстах зимової календарно-обрядової поезії згадки про князя. Як і було заведено, князь, пройшовши усі етапи становлення воїна, сам очолював військо. Він шанував свою дружину, догоджав їй, обіцяв багату здобич і винагороду за службу: «*Я вам виплачу все симбрилочку: шо то я вам по коникови, шо то я вам дам по одні стрільбі. Шо то я вам дам по одні шабли...*». Якщо був неспроможний заплатити, дружина переходила до заможнішого господаря.

Третій підрозділ – «*Князівська дружина*» – містить зображені в колядках і щедрівках згадки про етапи формування й побутування княжого війська. У колядках згадується виїзд молодого воїна на навчання: «*Та поїду до царя добиватись лицарства. Хоч лицарства не доб'юсь, так я ума наберусь*»; вправність його на воді: «*А зладимо, браття, золотий човничок* [...] *та пустимо, браття, на Дунай глибокий. Посадимо, браття, гречнеє дитятко*»; вправність кіннотника: «*Ніхто того коня не може зловить. Молодець Йванко коня уловив, уловив коня та за гривочку, закинув ножечку та на спиночку*»; виклик на двобій: «*Ой війди, війди, турецький царю, нехай ми собі поговоримо, свої коники випробуємо, а ясні мечики вимоцуємо*». Під час посвячення у дружинники молодий воїн складав присягу. У билинах богатирі клянуться служити князю «правдою-вірою». Текст присяги, крім такого зобов'язання, ймовірно, включав також обітницю «їздити біля його стремені», що в Давній Русі означало васальну залежність, взагалі покору. Вислів – «їздити біля стремена», тобто стати васалом, в колядках трапляється досить часто: «*Коником граєш, царя визираєш. Скоро ж го уздрів, та й мечем ізвив побіля коня, близько стременя*».

За свою службу воїни вимагали платні і нагород: «*по сто червоних, по коникові, по шабельці, по парі суконь, по шапочці, по панночці*»; походів і грабунків: «*Німецьку землю ми звоюємо, и звоюємо, и зрабуємо, ми заберемо сиві коники; та зрабуємо волоську землю, та заберемо сиві волики; на москоускую* [...] *там заберемо усе здобиченьки, сукна не міру – грошей не ліку*».

Четвертий підрозділ – «*Кодекс честі*» – містить згадки про цей невід'ємний атрибут лицарства. Під кодексом честі розуміємо поняття «честі» і «слави».

У колядках збережено непоодинокі фрагменти лицарського поняття «слава»: «*Не багато пожив да й слави нажив*», «*Да зачули люде, що король їде, що король їде, нам слава буде*». Зафіксовано непрямий натяк на «пісню славну», т. зв. переможну пісню: *«Голову втяли, на шаблі взяли, на шаблі взяли, вгору підняли, вгору підняли, пісні співали».* Лицар у колядках отримує славу за мисливську вправність та військовий героїзм: «*Я ж тебе не зотну, живим не*

пущу, да поведу ж я тебе до свого цара, буде ж мені од цара дара [...], *од війська слава*».

Поняття «честь» у колядках не зафіксовано, проте часто згадується в «Літописі руському».

У п'ятому підрозділі – «*Побратимство*» – здійснено спробу виділити у текстах зимової календарно-обрядової поезії згадки про це явище. У колядках з мотивом завоювання дівчини парубки однієї громади є рівноправними і називають один одного *браття, брати*: «*Лучком забряжчав, братів пробуджав. – Вставайте, браття, коні сідлайте*»; «*Ішли молодці рано з церковці. – Ой ходім, браття, до ковальчиків*».

Шостий підрозділ – «*Атрибути воїна*» – характеризує зафіксовані у колядках такі військові атрибути як меч («*мечом звиває, військо рубає*»), стріли («*на заложейці стрілоньки струже*»), шабля («*шаблев намахнув, військо навернув*»), кінь.

Поетичне відображення коня стало у парубочих колядках чи не найпоширенішим: із 250-и зібраних текстів образ коня зафіксовано у 191-му зразку. Епічний герой часто вихваляється дорогим конем: «*нема в короля такого коня, як у нашого пана* [*Івася*]»; виграє коня у короля: «*вицитав коня та з-під короля*»; хоче продати коня, але той відпрошується: «*Я тебе виніс а з трьох побоїв. Коли-м тя виніс а з турецького – за нами стріли – як дробен дощик...*»; перебирає кіньми: «*не знав з гордості, що починати, та став на стайні коней перебирати*»; розмовляє з конем як з вірним другом: «*в поле виїжджав, з конем розмовляв: – Ти коню сивий, будь ми щасливий*»; випробовує молодечу силу: «*чий коник швидший*», «*ніхто того коня не може зловить. Молодець Йванко коня уловив*»; платить кіньми за службу: «*по сто червоних, по коникові та й по шабельці*»; бере коней як військову здобич: «*ми заберемо сиві коники, самі сивії, не уїжджені*ї»; «*з Німеччини йде, коники веде*»; шкодує лише за одним конем, хоч потопає цілий табун: «*– Ой не так ми жаль ворон-стадейка, ох но мені жаль того єдного, того єдного коня вороного*». У народній уяві кінь виступає членом сім'ї: «*в мене батенько – кінь вороненький*», йому надаються людські риси. У деяких колядках лицар настільки шкодує за проданим конем, що їде його шукати: «*Брати, вставайте, хорти скликайте... коні сідлайте, да поїдем, брати, коня шукати*».

У *сьомому підрозділі* схарактеризовано такі військові відзнаки як хоругва і труба. Образ *стяга / хоругви / прапороносця* у колядках зустрічаємо досить часто: мати впізнає/не впізнає сина-воїна, бо він несе хоругву: «*Затим я тебе, синку, не пізнала, що вперед ідеш, корогов несеш*»; лицар збирається на війну, щоб виконати обов'язок «*передочок вести – короговці нести*». Труба – атрибут, сигнал якого давав знак для початку військових дій, згадується у колядках рідко: «*в труби заграно, росказ нам дано… турков, татарів завоювати*».

У третьому розділі – «**Лицарські мотиви у зимовій календарно-обрядовій поезії**» – виокремлено і проаналізовано основні лицарсько-дружинні мотиви колядок і щедрівок княжої доби.

Одним із найпоширеніших і, на перший погляд, найкраще досліджених мотивів є «*Облога міста*». Увінчує цей мотив надання переваги нареченій перед запропонованими дарами.

Весільне спрямування має також мотив «*Чарівні помічники*» (або «*Молодець наміряється поцілити сокола (ворона, змію)*»). Парубок рано встає та їде здобувати чудесного звіра. Звір (*чорний тур, сокілка, сокіл, вутка, куна, голуб, ворон, віл, орел, люта змія*) найчастіше просить не вбивати, обіцяючи допомогу при одруженні: «*– Ой не бий мене, ґречний паничу, стану я тобі я в вигодоньці... Як ти поїдеш на славне місто, я ти поможу вистаростити...*» Билинні богатирі зазвичай полюють, щоб проявити молодецтво і хоробрість.

Мотив «*Повчання матері*» надзвичайно поширений, але чомусь майже не досліджений в українській фольклористиці. Своєрідне «повчання дітям» ми зафіксували у різноманітних фольклорних та літературних жанрах: колядках, щедрівках, весільних піснях, казках, билинах, думах, «Слові про похід Ігорів» та літописних оповіданнях. У колядках молодець вибирається у військо, його матір (рідше батько) радить наперед не вибиватися, позаду не лишатися, а бути посередині, бо там безпечніше. Парубок матері зазвичай не слухає, бо намагається виявити звитягу.

У мотиві «*Величання парубоцької краси і доблесті*» виділяємо кілька типів величання: через зовнішній вигляд, парубоцькі атрибути, таланти, належність до лицарського стану і вияв лицарської звитяги.

Українські колядки зазвичай розвивають мотив «*Молодець шкодує за втопленим конем*», застосовуючи усталені формули змалювання вірного коня, який не раз рятував господаря під час війни, а тепер утопився, бо під ним проламався міст: *«Ой ни жаль мині воронова стадичка, ой жалко мині сірагриваго каня: як я на їму із трох войсків утікав*». Тексти із схожим мотивом трапляються в білоруських колядних і волочебних піснях, у польському фольклорі – в колядках та весільних піснях.

У колядках з мотивом «*Парубок ловить коня, якого ніхто не може спіймати*» молодець здобуває собі коня, застосовуючи при цьому надзвичайні вміння і вдачу.

Мотив «*Мати впізнає сина за певними ознаками*» реалізується через такі ознаки як королівська корогва, незвичайна сорочка («*На нім сорочка, йик день біленька, йик день біленька, йик лист тоненька. Де ж вна шита? – В сонци, в віконци...*»), дорога зброя, лицарські обладунки, наречена: «*Ой маті, маті, по чом познала? По його шубоньці, по кошулоньці, по вороном конє, по золотом седлє*».

За посередництвом мотиву «*Пан бере здобич із трьох земель*» звеличується мудрість і сміливість князя-господаря, який завойовує різні землі, грабує їх і здобиччю платить вірній дружині. Як правило, завойовані землі й здобич співвідносяться так: Німеччина → коники; золото, срібло; Литва → коники; Волощина → волики; Туреччина → гроші; Московщина → сукно, гроші; Україна → зброя.

Мотив «*Молодець перемагає невірного царя*» звеличує гордого лицаря, який викликає чужого володаря на двобій і з легкістю здобуває перемогу. Під «невірним царем» мається на увазі як власне «невірний», так і християнський,

проте чужоземний правитель. Варіативність опозиції *СВІЙ – ЧУЖИЙ* у колядках виглядає так: СВІЙ (*пан-господар, гордоє панє, гордий панонько, король руський, пан оґречний, молодець* або той, кому адресована колядка) – ЧУЖИЙ (*цар невірний, турський цар, цар пільський, пруський цар, король)*. В одних колядках переможений цар (найчастіше турецький) просить убити його, герой не слухає, а веде в іншу землю, щоб настановити королем. Варіантом цього мотиву є контраверсійний текст, у якому вже самого героя хтось ловить, прив'язує до коня і до стремена (метафоричний образ взяття у полон – *О. Г.*) і веде у турецьку землю, щоб настановити королем. В деяких текстах лицар позбавляє життя «чужого короля»: «*позневажив, під меч положив. Зтяв головочку на копієчку тай приніс єї у свої краї, людям на хвалу, собі на славу*».

Колядки з мотивом «*Князь їде на війну, його просять повернутися*» можуть бути фрагментом дружинної поезії. Князь вибирається на війну, посли просять, щоб він вернувся, бо княгиня народила дитину. Лицар відповідає: « – *Аж як синочок, дак я й вернуся, синочок зросте – на войну піде, на войну піде – воювать буде, воювать буде – розбивать буде, мені, королю, славонька буде. Аж як донечка, дак не вернуся: донечка зросте – за людей буде, мені, королю, – слави не буде*».

Наявність значної кількості лицарсько-дружинних мотивів в українській обрядовій поезії вказує на те, що вони є реліктами забутої дружинної поезії. Присутність таких мотивів у різножанровому масиві слов'янського фольклору лише підтверджує їх типовість для героїчної поезії.

Четвертий розділ **«Традиційні епічні формули як відображення реліктів лицарства у текстах зимової календарно-обрядової поезії»** складається з чотирьох підрозділів: «Формули-символи», «Формули-повтори», «Формули на позначення часопросторових відношень», «Формули моделювання ситуації».

Перший підрозділ «*Формули-символи*» містить докладний аналіз таких найтиповіших символічних *loci communes* як *битва = оранка, засівання, жнива*; *битва = бенкет*; *насування грозової хмари = наближення війська до поля битви*; *«чорний ворон», «чорний пожар» – символи лиха, страждання, болю*.

Другий підрозділ «*Формули-повтори»* характеризує одну із найпоширеніших початкових тавтологічних формул *«шум-дзвін».* Формула «*шуміти-дзвеніти*» є типовою не лише для колядок та щедрівок, а й для весільних пісень. Ці епічні формули нерідко трансформуються у багатоваріантні «*шуміти-густи*», «*дудніти-шуміти*», «*бряжчати-шуміти*», «*шуміти-бриніти*», «*стукати-грякати*».

Формули-повтори «*мостити мости*», «*гатити гатки*» в українських колядках є одними із найбільш улюблених художніх прийомів і знаходять своє вираження у текстах із контамінованими військово-мисливсько-весільними мотивами.

У третьому підрозділі «*Формули на позначення часопросторових відношень*» здійснено огляд типових епічних формул на позначення дуже ранньої пори – прачасу, першочасу. В колядках і щедрівках часові відношення зазвичай реалізуються через зачинові формули «*ой рано, рано*», «*в неділю рано*» тощо.

У четвертому підрозділі «*Формули моделювання ситуації*» *loci communes* відтворено через ситуації «*запитання – відповідь*», «*наказ встати до бою*», «*лицар збирається на війну*». Виділяємо кілька типів ситуації «*запитання – відповідь*», збережених у колядкових текстах: а) запитування героя його імені і обов'язкова відповідь на нього; б) запитування про рід чи сім'ю. Особливістю формули «*запитання – відповідь*» в українських колядках є намагання дізнатися в героя чий він син, а, отже, якого він роду. Інколи цілі тексти колядок побудовано за формулою «запитання – відповідь». Ця ситуація є фактично обов'язковим компонентом билин. Очевидно, що традиція запитування героя про його ім'я, рід, край була запозичена з давньоруської епічної поезії і, ймовірно, була її неодмінним складовим елементом.

Імператив «*наказ встати до бою*» не так поширений як «*запитання – відповідь*», однак трапляється в колядках: «*Жовнір молодий на лужку лежит, при правім боці шабельку держит. Підійшла 'д нему Божая Мати*: *Ой синку, синку, вже би вставати*».

Ситуація «*лицар збирається в похід*» моделюється в текстах колядок і щедрівок доволі докладно. Найчастіше парубок стає дуже рано, вмивається, сідлає коня, вибирає зброю: «*Гожий молодець; личко вмиває, личко вмиває, коня сідлає, коня сідлає, зброю збирає. Бере він собі сніпок стрілок, собі найперше – золотий лучок*». Аналізована ситуація часто моделюється у билинах. На відміну від колядок, у яких момент збирання лицаря на виїзд описано лаконічно, у билинах така ситуація досить розгорнута.

Аналогічну ситуацію представлено й у традиційному українському весіллі в етапі «Молодий вибирається по молоду». Пізно ввечері на подвір'ї молодого відбувається інсценізація вибирання воїна в далеку ратну путь. У цей час весільні гості співають, настільки докладно змальовуючи картину вибирання князя в похід, що може видатися, ніби ми перечитуємо літописи чи історичні хроніки. В обряді чітко простежуються такі етапи збирання в похід: князь рано встає, збирає товаришів і пояснює їм мету виїзду. До походу готуються заздалегідь: «*Заказав староста на свої бояри: – Не купуйте ж, бояри, на жони золото, купуйте ж ви до воза окови, під коні підкови*»; запрягають і годують коней: «*Під тими яворами стоят коні прибрани – по колінця залізца, по боченьки ремінца* [...] *Виходит мій Міхалко, вівсика присипає, водици приливає: Їжте, коники, вівсик, пийте студену воду, поїдете в дорогу*»; гучний виїзд: «*Будем їхати бором камінним, а бір буде шуміти, камінь буде дзвеніти. Як учують люде, нам слава буде*»; князь легко долає «збройний» опір, коли він під'їжджає до фортеці.

П'ятий розділ **«Релікти лицарства докняжої і княжої доби у традиційному українському весіллі»** складається з чотирьох підрозділів: «*Весільні чини з виразним мілітарним спрямуванням*», «*Весільні атрибути мілітарного спрямування*», «*Явище умикання у весільних пісенних текстах*», «*Явище викупу у весільних пісенних текстах*».

У *першому підрозділі* схарактеризовано функції центральних і другорядних весільних чинів, які мають виразне мілітарне спрямування. Риси лицарства в основному виявляємо в номінуванні весільних чинів. Так, центральних дійових осіб весільного обряду – молодого і молоду – у багатьох регіонах України

(найчастіше це Полісся, Карпати і Центральна Україна) іменують *князем* і *княгинею*.

Весільні чини від молодого в українському весіллі досить багаточисленні і несуть різноманітне функціональне навантаження. І наречений – *князь*, і його свита – *дружина* відображають лицарський стрій і в весільній обрядодії намагаються відтворити увесь спектр князівсько-дружинних відносин.

До складу весільної свити нареченого-князя входять: *дружина, бояри/дружби, свашки, світилка, хорунжий, посланці, писар*. Весільна свита молодої не така різноманітна й чисельна, як у молодого, проте центральну роль в обряді викупу відіграє *брат молодої*. Якоїсь спеціальної назви в весільному обряді він не мав, а його роль була складною і багатофазною: він одночасно відігравав роль і охоронця сестри-нареченої, і вимагача викупу за неї, і зрадника, який її продає, за що дружки докоряють: «*Татарин, братик, татарин, продав сестричку за таляр...*»

У другому підрозділі «*Весільні атрибути мілітарного спрямування*» виокремлено і схарактеризовано ті весільні атрибути, які номінально чи функціонально дотичні до військової справи. Одним із обов'язкових складових весілля, поширених по всій території України, є дівич-вечір, на якому приготовляли і прибирали необхідні весільні атрибути – *гільце (весільне деревце), шаблю, меч, хоругву, прапір, світильник, весільну свічку, булаву* тощо. *Шаблю, меч і світильник* виготовляли зазвичай у молодого.

У третьому підрозділі «*Явище умикання у весільних пісенних текстах*» зроблено спробу простежити ґенезу умикання в українській етнокультурі, виокремлено й проаналізовано ті етапи українського весілля, у яких воно якнайвиразніше. З'ясовано, що насильне завоювання чи умикання дівчини належить до однієї з найдавніших форм існування шлюбу не лише у слов'янському світі, а й більшості національних культур, яке спершу існувало як символічна форма, а згодом набуло статусу звичаєвого права.

В українських колядках зустрічаємо спомини про намагання умикнути парубоцьким гуртом дівчину в чистому полі.

Мотиви насильницького заволодіння дівчиною – *умикання* і збройної оборони її власним родом збереглися в таких етапах українського весілля як сватання, запросини на весілля, вибирання молодого у суботу ввечері до молодої: «*До коней, буяре, до коней,та до гострого меча!*»; збирання весільної дружини; посад молодої; вибирання від молодої до дому молодого.

Особливим насильницьким духом наповнено етап виїзду князя з дружиною у неділю рано по молоду: «*Збирайтеся, бояроньки, до столу, то й поїдемо всі разом на войну. То звоюємо тестейка в тім дому*». У дворі молодої зачиняють ворота, і роблять усілякі перепони «завойовникам». Коли поїзд уже в воротах, гості молодої співають: «*Що ж то за гості, що силою та у двір їдуть, кіньми двір копають, шаблями та огонь крешуть, стрілочками та розпалюють, соломою та розмахують?*»

Дорогою до молодої «військо» князя в деяких регіонах зустрічає *вулична перейма* – гурт парубків з вулиці нареченої, які вважають, що мають певне право на сусідську дівчину, а в давнину, очевидно, одноплемінницю. *Перейма* –

навмисне збудована перепона – робиться для того, щоб не дати «чужинцям» дівчини зі свого села.

У *четвертому підрозділі* виокремлено і схарактеризовано явище *викупу* як одного із аспектів реалізації весільного дійства. Відмова будь-якої весільної сторони заплатити викуп зазвичай сприймалася як образа, а іноді, навпаки, весільники платили гроші, щоб уникнути образи «чужого роду».

Оскільки обряд викупу є логічним завершенням символічного обряду умикання, то у традиційному українському весіллі він відтворюється майже у всіх його етапах та супроводжується відповідними піснями.

ВИСНОВКИ

Пошук реліктів лицарства в українській обрядовій поезії передусім вимагав відповіді на питання про те, чи існував лицарський стан на теренах Київської держави. Численні історичні дослідження засвідчують, що хоча лицарство як стан тут не було сформоване, проте його певні риси й звичаї були наявні.

Тексти прадавньої української літератури та усної народної словесності (обрядова та позаобрядова поезія, думи, билини, історичні пісні, казки, легенди й перекази) свідчать, що релікти лицарства і лицарсько-дружинної поезії знайшли своє відображення у героїчних мотивах та усталених епічних виразах. Водночас комплексного, цілісного дослідження особливостей відображення українського лицарства князівських часів в обрядовій (і необрядовій) поезії із залученням фольклорних, етнографічних, літературних та історичних джерел, яке містило б історичну характеристику доби, виявляло включення давньої України-Русі у широкий європейський контекст, а водночас виокремлювало специфічні національні риси лицарства княжої доби, запропоновано так і не було.

Проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що релікти лицарства докняжої та княжої доби значною мірою збереглись у текстах календарно-обрядової поезії (передусім колядках та щедрівках) та родинно-обрядових (весільних) пісень. Із колядок довідуємось, що князівська дружина могла бути досить численною (найчастіше фігурують символічне число сімсот або неозначена кількість – громада), за вірну службу члени молодецької громади вимагали платні та винагороди (зброю, одяг, коней, жінок, грошей, земель), походів з метою грабунку (у Польщу, Німеччину, невір-землю, Волощину і ту землю, яка найближча). Князь часто щедро винагороджував дружину. Побратимство у колядках княжої доби майже не збереглося, а на його існування вказують звертання «брати», «браття».

Колядки заховали у собі згадки про підготовку молоді (отроків) до військової служби. Для того, щоб стати повноцінним членом лицарської громади, молодь мала пройти ініціальний обряд. У текстах колядок збереглись згадки про такі його етапи: виїзд на навчання, вправність на воді, вправність кіннотника, виклик на двобій ворога тощо. Після випробувань отроків посвячували у дружинники. На Русі, як і на Заході, це включало вручення ініційованому атрибутів дорослого мужа-воїна: коня, збруї, обладунку, зброї. Лицар не мислився без меча – символу належності до професійного військового клану. Вказівки на вправність володіння мечем у колядках зустрічаються доволі часто:

воїн *мечем рубає, вирубає, висікає, розсікає, утирає, вимоцує, ізвиває*; його *меч – острий, ясний, твердий, золотий, яко місяць*. Під час посвячення молодий дружинник приймав присягу, клявся не втратити свою честь і славу, «їздити біля стремена», тобто бути вірним князеві. У колядках лицар зазвичай ставить «біля стремена» невірного царя, що означає перемогу над ним у рівному двобої.

Наявність значної кількості лицарсько-дружинних мотивів в українських обрядових піснях свідчить про те, що вони є реліктами забутої дружинної поезії часів Давньої Русі. Присутність таких мотивів у різножанровому масиві слов'янського фольклору лише підтверджує їх типовість для героїчної поезії. Так, мотив «Облога міста» досить поширений у сербській, хорватській, болгарській, румунській колядній традиціях, у росіян він трапляється лише у весільних піснях, у білорусів – в колядках, волочебних і весільних, у поляків – у колядках та весільних. Герой, обступивши місто, зазвичай категорично відмовляється від пропонованого відкупного – *відер срібла, тарелів, повних дукатів, коней в злоті-сріблі-броні, золотих карет, мисок червоних чи золотих, вина, полумисок грошей, срібної шаблі, штирьох пар волів, штирьох пар телєт*, і погоджується відступити лише отримавши *ґречную панну*.

У деяких текстах української обрядової поезії рудимент лицарства виявляється у мотивах полювання. У колядках гордий молодець намірюється поцілити *чорного тура, грубого звіра*, *сокілку* чи *сокола*, *вутку, куну в дереві*, *голубів*, *вола*, *орла*, *люту змію* тощо. Князь в українському весіллі збирає братів, щоб уполювати *куницю*, *козулю, голубку, качечку, тетерку, сокілку*. І в одному і в іншому випадку тварини виступають проміжною ланкою між князем-нареченим і княгинею-нареченою. Зазвичай вони обіцяють допомогу при одруженні за умови, що лицар їх не вб'є.

На Підляшші мисливський мотив «чарівного помічника» трапляється у волочебних піснях, в білорусів – у веснянках, в росіян – у весільному та хороводному циклах, у чехів та словаків – баладних і ліричних піснях. Билинні богатирі полюють, щоб виявити молодецтво, хоробрість чи просто задля розваги. В українському фольклорі такий мотив, окрім колядок і весільних пісень, найчастіше бачимо у чарівних казках.

Однією з ознак лицарсько-дружинної поезії є прославляння князя. Зазвичай величання простежується через мотиви, які відображають відносини *лицар і його кінь* («Молодець жене стадо коней через міст», «Парубок ловить коня, якого ніхто не може піймати», «Лицар виграє коня в азартні ігри»). Славні переможні походи відображено через мотиви «Пан бере здобич із трьох земель», «Пані просить не будити господаря», «Молодець перемагає невірного царя». Варто сказати і про мотив відображення особливих прикмет лицаря («Мати / батько впізнають сина за певними ознаками»: королівською хоругвою, незвичайною сорочкою, зброєю, обладунками, конем, ґречною панною).

Мотив «Повчання матері» є досить поширеним, але чомусь практично залишився поза увагою дослідників українського фольклору. Таке своєрідне «повчання дітям» зафіксовано у різноманітних фольклорних та літературних жанрах: колядках, щедрівках, весільних піснях, казках, билинах, а також у «Слові про похід Ігорів» та літописних оповіданнях. У текстах весільних пісень мотив

«повчання матері» часто виявляється в застереженні не пити першої чарки в тестя у дворі.

Мотив «Величання парубоцької краси і доблесті» спрямований на прославляння лицаря-князя. Виділяємо кілька типів такого величання: а) через зовнішній вигляд; б) через атрибутику коштовних речей; в) через змалювання образу незвичайного лицарського коня, який або будує церкву, або є казкової краси: «*Золота грива коника вкрила, срібні подкови землицю пишут, шовковий хвостик слід замітає, срібні копита кремінь лупают*»; г) через таланти; д) через належність до лицарського стану; е) через вияв лицарської звитяги, яка зазвичай виявляється через підкидання вгору предметів; є) через самовихваляння героя своєю звитягою.

Фрагментом дружинної поезії може бути колядка з мотивом «Князь їде на війну, його просять повернутися, повідомляючи про народження дитини». Особливістю поняття слави і честі та їхнього місця у системі лицарського кодексу є те, що військовий обов'язок, очевидно, значно переважав родинний, бо князь не вертається. Подібний сюжет трапляється в думах та билинах.

Отже, лицарсько-дружинні мотиви у текстах обрядової поезії досить поширені і найчастіше виявляються у колядках парубкові, рідше – господареві. Чим сучасніші записи пісень, тим контамінованішими є мотиви. Це зрозуміло, адже людська пам'ять схильна забувати все неактуальне, застаріле, нашаровуючи і замінюючи нецікавий вже історичний факт більш новим та актуальним. Разом із частотними змінами форм військової організації змінювалося їх відображення в обрядовій поезії.

Загальні, типові образи (чи т. зв. «постійні місця») є тим єднальним елементом, який, як своєрідне кліше, дає можливість сучасному дослідникові фольклорного тексту простежити міжжанрову міграцію, динаміку розвитку тексту, належність його до певної епохи чи території.

Одними з найпоширеніших епічно-символічних образів, притаманних колядкам, є *бій, битва,* що метафорично передано через дію *орання/засівання/жнив*. Такі ж образи трапляються у «Слові про похід Ігорів». У билинах запекла битва передається через образ *косовиці.* Символічна формула *битва = бенкет*, на відміну від «Слова про похід Ігорів», не є типовою для колядок та щедрівок.

Притаманна колядкам формула *насування грозової хмари = наближення війська до поля битви* актуалізується через символіку чорної важкої *хмари*, яка от-от вибухне блискавицями й громами. Цю традиційну формулу використав і автор «Слова про похід Ігорів»: «Чорні хмари находять з моря, чотири сонця закрити хочуть». У билинах на позначення незліченної кількості війська застосовується формула «*черным-черно*». На позначення великої кількості війська використовуються метафоричні кореляти *військо – пара з коней – чорна хмара – дим*.

Loci communes «чорний ворон» та «чорний пожар», які є складовими формули-кліше «Чорний пожарець ножечки коле, єму з ніжок кров виступає, кров виступає, слід заливає. А чорний ворон все залітає і з слідів крівцю все випиває», властиві не лише колядкам і щедрівкам, а й думам та баладам, і несуть символічне навантаження болю, страждання і неминучої смерті.

Однією з найпоширеніших початкових тавтологічних формул обрядової поезії є *шум-дзвін*. Це *loci communes* властиве як колядкам та щедрівкам, так і весільним пісням. В обрядових піснях ця формула трансформується у багатоваріантну *летіти-шуміти*, *шуміти-густи*, *дудніти-шуміти*, *бряжчати-шуміти*, *шуміти-бриніти*. Варіантом формули *шум-дзвін* є формула *стукнути-грякнути*, яка досить частотна у текстах колядок і логічно продовжує аудіоряд шуму.

Тавтологічні сталі формули *мостити мости, гатити гатки* також є типовими для лицарської поезії. В українських колядкових і весільних текстах вони є одними з улюблених художніх прийомів і знаходять своє вираження у текстах з контамінованими військово-мисливсько-весільними мотивами.

Окрушинами давньої епічної поезії є формули часопросторових відношень. На позначення ранньої години чи т. зв. прачасу в колядкових текстах використовується запитання: «*А що нам било з нащаду світа*?», зачинові формули *ой рано, рано* чи метафорична формула *схід сонця = колись дуже давно*. Первісна епічна формула «ранні часи», яка означала міфічний час, першочас, поступово трансформувалась у формулу «рано-раненько» і заховалась у текстах колядок з героїчними мотивами, набувши прямого значення ранньої пори доби, світанку.

Одним зі структурних складників героїчної поезії є моделювання ситуації. Найтиповішими ситуаціями, змодельованими у текстах зимової обрядовості, є «*запитання – відповідь*», «*наказ встати до бою*», «*лицар збирається в похід*». Ситуація «*Лицар збирається в похід*» моделюється і в билинах, і в традиційному українському весіллі. Паралельно з обрядовими діями в текстах весільних пісень докладно змальовано основні етапи виїзду: князь рано встає, збирає товаришів і пояснює їм мету походу; підготовка до походу; лицар запрягає і годує коней; гучний похід; збройний опір «ворожої» фортеці, який воїн легко долає і досягає поставленої мети (здобуває наречену).

Релікти лицарства княжої і докняжої доби у традиційному українському весіллі виявляються в обрядодіях і текстах пісень через систему весільних чинів, таких як *князь, княгиня, король, королівна, дружина, військо, бояри, дружби/дружки, свашки, хорунжий/маршалок, світилки, писарі, посли*. Роль оборонця і воївника у свиті молодої відіграє її брат.

Певне реліктове навантаження у весільній драмі займають атрибути мілітарного спрямування – *меч, шабля, булава, хоругва, прапор, маршалок.*

Символічне значення погрози, посилання на війну, завоювання, битви як релікту *умикання* можна зауважити у таких частинах весільного дійства як запросини на весілля, виїзд молодого з боярами до молодої в суботу, виїзд князя з дружиною по молоду в неділю рано, забирання молодої з батьківської хати до хати молодого, навіть у час приходу молодої до хати молодого тощо.

Логічним завершенням символічного обряду *умикання* в традиційному українському весіллі є обряд *викупу*. *Викуп* відбувається під час запоїн, коли дівчина, у випадку відмови сватам, платить їм гроші за принесену горілку; під час оглядин, коли хтось із молодих може забрати дане слово, заплативши іншій стороні певну суму; коли коровайниці вимагають від господаря горілку за вдало спечений коровай; під час обряду розплітання коси: братові молодої дружки

пропонують плату за те, щоб не віддавав їхню подругу; за пришивання квітки до шапки молодого; коли молода вимагає у молодого плату за провід, проводжаючи його додому ввечері першого дня; за прохід через ворітну перейму; за прохід хатніх дверей або сіней; за місце біля молодої; коли молоді повертаються з церкви і їм переливають дорогу; коли забирають скриню, а молодша сестра чи брат сідає на клунки і не встає до тих пір, поки молодий не заплатить тощо. Платою у більшості випадків є гроші та\або горілка, подекуди – відгадування загадок; іноді умовною платою є обіцянка подарувати коня, зброю і сідло.

Така частотність слідів викупу майже у кожному етапі весілля, скоріше за все, є відгоміном колись реального звичаєвого правила – платити за заподіяну чужому родові образу – умикання дівчини.

Отже, хоча плин часу і не доніс до нас у чистому вигляді зразків так званої «лицарської поезії» українців (існування її можна припустити хоча би зважаючи на включення наших теренів до загальноєвропейського контексту), її окрушини значною мірою збереглись у текстах обрядової поезії. Ставши підґрунтям для формування й розвитку інших фольклорних жанрів, вони донині продовжують відігравати важливі текстотворчі й образотворчі функції в українському фольклорі.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. *Галайчук Оксана*. Образна структура колядок з військовими мотивами // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. Вип. 31. С. 75–92.

2. *Галайчук Оксана*. Релікти лицарства княжої доби в українських колядках // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. Вип. 37. С. 338–347.

3. *Галайчук Оксана*. Військові мотиви у колядках і щедрівках Середнього Полісся // Народознавчі зошити. 2006. №3–4 (69–70). С. 406–416.

4. *Галайчук Оксана*. Військові мотиви княжої доби в українських колядках і щедрівках парубкові // Ukrajinistika: minulost, přítomnost, budoucnost: Literatura a kultura. III.: колективна монографія, присвячена 20-річчю україністики на Філософському факультеті Університету імені Масарика в Брно. Brno, 2015. С. 341–349.

5. *Галайчук Оксана*. Традиційні епічні формули як відображення реліктів лицарства в колядках та щедрівках // Народознавчі зошити. 2018. №3. С. 586–598.

Праці, в яких опубліковані додаткові наукові результати дисертації:

6. *Галайчук Оксана*. Жартівливі весільні співанки села Домашів Сокальського району Львівської області // Міфологія і фольклор. 2015. №3–4 (19). С. 145–155.

7. *Галайчук Оксана*. Дружинно-лицарська поезія у фольклористичних дослідженнях Івана Денисюка // Іван Денисюк: Не попіл слів, а серця жар...: збірник наукових праць та матеріалів. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. С. 172–177. (Серія «Українська філологія: школи, постаті, проблеми»; вип. 17).

АНОТАЦІЯ

Галайчук О. В. **Лицарство княжої доби в українському обрядовому фольклорі: мотиви та образи**. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.07 – фольклористика. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2018.

Уперше в українській фольклористиці комплексно досліджено релікти лицарства княжих часів в обрядовій поезії. Здійснено спробу довести існування в князівський період лицарсько-дружинної поезії, яскраві зразки якої збереглися в календарно-обрядових та родинно-обрядових пісенних текстах. Розширено визначення поняття «лицарство» та «лицарсько-дружинна поезія» відповідно до специфіки предмета дослідження.

Удосконалено методологічний інструментарій аналізу мотивів і образів українського фольклору. Застосування досягнень суміжних із фольклористикою наук (літературознавство, етнолінгвістика, етнологія, історія) дало змогу системно і всебічно підійти до виконання поставлених завдань. Доведено, що з часом, коли лицарство як інституція відійшло у минуле, спогади про його існування знайшли своє відображення у героїчних мотивах, образах та усталених епічних формулах-кліше у літописах, творах давньої української літератури, а також у різних жанрах усної народної словесності (календарно-обрядовій та родинно-обрядовій поезії, билинах, думах, історичних піснях, казках, легендах та переказах).

Ключові слова: лицарство, лицарсько-дружинна поезія, релікт, колядки, щедрівки, весільні пісні, мотив, образ, формула-кліше, loci communes.

АННОТАЦИЯ

Галайчук О. В. **Рыцарство княжеских времен в украинском обрядном фольклоре: мотивы и образы**. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.07 – фольклористика. Львовский национальный университет имени Ивана Франко. – Львов, 2018.

Впервые в украинской фольклористике проведено комплексное исследование остатков рыцарства княжеских времен, сохранившихся в обрядной поэзии. Осуществлена попытка доказать существование в княжеский период рыцарско-дружинной поэзии, яркие образцы которой сохранились в календарно-обрядных и семейно-обрядных песенных текстах. Расширено толкование понятия «рыцарство» и «рыцарско-дружинная поэзия» соответственно специфике предмета исследования.

Усовершенствовано методологический инструментарий анализа мотивов и образов украинского фольклора. Применение достижений смежных с фольклористикой наук (литературоведение, этнолингвистика, этнология, история) позволило системно и всесторонне подойти к выполнению поставленных заданий. Доказано, что со временем, когда рыцарство как институция отошло в прошлое, воспоминания о его существовании нашли свое отражение в героических

мотивах, образах и постоянных эпических образах-клише в летописях, произведениях давней украинской литературы, а также в различных жанрах устной народной словесности (календарно-обрядной и семейно-обрядной поэзии, былинах, думах, исторических песнях, сказках, легендах и преданиях).

Ключевые слова: рыцарство, рыцарско-дружинная поэзия, реликт, колядки, щедровки, свадебные песни, мотив, образ, формула-клише, loci communes.

SUMMARY

O.V. Halaychuk. Chivalry of the Princedom Period in the Ukrainian ritual folklore: motifs and images. – Qualification scholarly paper as a manuscript.

Thesis for the academic degree of the Candidate of Philology, speciality 10.01.07 – folkloristics. – Ivan Franko National University of Lviv. – Lviv, 2018.

The paper is the first attempt in Ukrainian folkloristics to offer a complex analysis of relics of the Princedom period chivalry in ritual poetry and prove the existence of chivalry-retinue poetry, whose remarkable samples have been retained in calendar-ritual and family-ritual texts. The concepts of “chivalry” and “chivalry-retinue poetry” have been expanded to comply with the nature of the area of research. The methodological instruments employed to analyze the motifs and images of the Ukrainian folklore have been upgraded. The findings of research in other related areas of studies (literary studies, ethnoliguistics, ethnology, history) made it possible to handle the set tasks comprehensively.

Academic works by Ukrainian historians were a prerequisite to answer the question about whether the chivalry existed as a stratum in Kyivan state synchronously with the development of medieval knighthood in Central and Western Europe of the 9th-13th centuries. Numerous historical research proved that even though the knighthood was hardly shaped as a stratum in the Princedom period, certain features and customs thereof were existent and developed by their own laws.

Eventually, when chivalry as an institution became a matter of the past, the memories thereof remained documented in heroic motifs and fixed epic cliché folmulas, samples of old Ukrainian literature, and also in various genres of oral lore (ritual and non-ritual poetry, dumas, bylinas, historical songs, fairy tales, legends and other narratives).

In view of the analyzed material, it may be claimed that the relics of the pre-Princedom and Princedom period chivalry have essentially been retained in the texts of calendar-ritual poetry (primarily carols and Epiphany songs) and family-ritual (wedding) songs.

The relics of the chivalry of the Princedom and pre-Princedom period in the traditional Ukrainian wedding are represented in ritual actions and song texts through the system of wedding ranks, including *prince, princess, king, queen, retinue, army, boyars, best men/bridesmaids, svashky* (groom’s married sister or female relative), *khorunzhyi/marshal (*standard bearer*), svitylky (*maidens holding a sword and a candle), *scribes, ambassadors.* The central role of a protector and warrior in the bride’s escort if performed by her brother, who takes on the mentioned functions. The chivalry relic in the wedding drama are military attributes, such as *the sword, sable, mace, standard, flag or marshal.*

The symbolic meaning of *threat, sending to the war, conquering or battle* as components of *abduction* is traceable at the following stages of the wedding event: inviting to the wedding, departure of the fiancé with his men to the fiancée on Saturday, departure of the groom with his escort to fetch the bride on Sunday morning, collecting the bride from the parents' home to the groom's home, even at the moment of the bride's arrival at the groom's home etc.

Most wedding stages are accompanied by the *ransom* ritual. It is believed that ransom was one of the original wedding forms of ancient Ukrainians. This, however, is hardly probable, inasmuch the traditional Ukrainian wedding consists of numerous stages reflecting this symbolic moment, which may testify to the fact that initially the marriage was exercised based on the mutual consent of the young couple and both kins.

***Keywords**:* chivalry, chivalry-retinue poetry, relic, carols, Epiphany songs, wedding songs, motif, image, loci communes.